

FILEP TAMÁS GUSZTÁV

Az „üres rítussá” kopott hagyomány ellen

Grendel Lajos közírói és kritikus munkássága az 1970-es, 1980-as években

FILEP TAMÁS GUSZTÁV (1961) Budapest

Ez a mai konferencia ismét olyan alkalom, s egyre több hasonlóan veszek részt az utóbbi években, amelyiken az előadók elemzők és adatközlők is lehetnek egy személyben. Témám Grendel Lajos 1989 előtti publicisztikája, kritikái; ebbe elvben minden nyomtatásban megjelent nem szépirodalmi megnyilatkozását besoroltam, amit megtaláltam, a vele készített interjúkat is (bár nyilván nem eshet itt mindegyik szövegről szó). A most általam olvasott, illetve újraolvasott negyven-ötven írás egy része már az után született, hogy valamikor a nyolcvanas évek elején megismertem őt, s természetesen az első élményem a kutatás során az volt, hogy sok állítását ismerem már, noha az adott szöveget még nem böngésztem: beszélgetéseink közben ugyanezek a kérdések föltevődtek, a tézisek elhangzottak. Ami egyben azt is igazolja, hogy ez utóbbiak közlését napi kapcsolataiban, baráti körben is lényegesnek tartotta, illetve hogy az „asztali beszélgetésekben” is ezek voltak a központi témáink.

Talán negyven éve is van már annak, hogy említette, természetesen már nem tudom pontosan fölidézni, milyen szavakkal, hogy ő bizonyos nézőpontból állítólag nemzetietlen volna, azaz vannak, akik nem veszik észre, milyen döntő feladatnak tartja a nemzeti tudat megtisztítását: vessünk ki belőle mindent, ami káros, illetve ami fölös teher. S most egy 1982-es interjújában ezt olvasom (azaz olvasom újra; először legkésőbb 1991 körül olvasnom kellett, a könyvnek ugyanis, amiben megjelent, Grendel első esszékötetének egyik felelős kiadójaként vagyok föltüntetve a kolofonban): „Úgy kellene megőrizni az értékeinket és hagyományainkat, hogy közben túl is tudjunk lépni azon, ami elavult belőlük vagy talminak bizonyult. Ezért azt hiszem, ma nem programokra, hanem a mainál sokkal nagyobb önismeretre van szükség.”¹

E konferencia szervezői korábban rövid szinopszist kértek a leendő előadóktól, talán nem szentségtörés, ha idézem a sajátom tételmondatát: Grendelnek „mindvégig érzékelhető volt közösségi elkötelezettsége, ám e periódusban [a pályán való elindulásától a »bársonyos forradalomig«] többször éppen ezt vonták kétségbe, hol az epikai munkáiban szembetűnő prózapoétikai megoldások idegenszerűnek minősített volta, hol a csehszlovákiai magyar irodalom úgymond hagyományosabb, gyakran a »szocialista realizmusból« vett eszköztárával és minőségével kapcsolatos kifogásai miatt”.

Magam világosan emlékszem, hogy a nemzeti kultúra, szellemi örökség, kisebbségi lét, ezeknek valamilyen aspektusa számtalanszor szóba került baráti körünkben. Elég világosan leírta ezt is: „a nemzet fogalma értékfogalom”.²

„Képben volt”, ha az erdélyi magyar irodalom került szóba, erről citálhatom itt többek között egy Új Szó-beli, 1981-es cikkét, amelyben részben mintának ajánlotta a csehszlovákiai magyar kulturális közösségnek a délvidéki és erdélyi kiadókat, a kolozsvári Korunk folyóiratot, az ezekben folyó szellemi munka színvonalát, s amelyben a más országokbeli magyar mellett a csehszlovákiai irodalmak iránti érdeklődés hiányát is szóvá tette: „sajnos igaz, hogy alig figyelünk arra, ami a határainkon túli irodalmakban történik, miként a szlovák vagy a cseh irodalmat alakító folyamatokra is csak félszeggel, viszont annál makacsabban szigeteljük el magunkat minden külső impulzustól, amely irodalmi gondolkodásunkat megpezsdíthetné”.³ Nagyra értékelte legkedvesebb írómat, Kemény Zsigmondot; ide vág a következő mondat az egyik interjújából: „Sokkal közelebb állnak hoz-

A következő négy írás a Magyar Művészeti Akadémia Művészetelméleti Tagozata által szervezett, 2023. szeptember 20-án megtartott Grendel Lajos-émlékkonferencián elhangzott előadások szerkesztett, esetenként kibővített változatai.

zám a múlt századi realista formák, mint ahogyan ezekből a regényekből [a sajátjaiból] kitűnik.”⁴ Méltányolta kósza tervemet, hogy otthoni könyvtárunkat fölajánlanám egy magyar kisebbségi dokumentumgyűjtemény megalapozásához (ekkor még nem működött a Magyarságkutató Csoport, majd Magyarságkutató Intézet, ilyen szervezett munka nemigen folyt a magyar nyelvterületen, s szerinte is egyértelmű volt, hogy erre szükség van). Tudta például azt is, hány lelket számlál a burgenlandi magyarság. Nem volt ismeretlen számára még a korabeli magyarországi népi írók szemlélete sem (Fekete Gyulának az esszéit is olvasta [ha nem tévedek, azokat, amelyek az *Egy korty tenger* című vaskos kötetben vannak összegyűjtve], bár azt nem mondanám, hogy ájult lelkesedéssel). Talán meglepő a következő állításom, hiszen ha valamit, a pátoszt nemigen viselte el, így nem pertaktálta a helytálláskultuszt sem: nos, a nyolcvanas években nem csinált titkot belőle, hogy soha nem fog áttelepülni Magyarországra (noha akkor már sikeres író volt itthon). Főnti közlésébe én bizony azt is beleértettem, amit jól vagy rosszul népszolgálatnak nevezünk. Rendkívül elhibázottnak, elavultnak, a világ 20. századi döntő átalakulását figyelmen kívül hagyónak tartotta egyes írótársainak a 19. századból átörökített váteszszerepét, s ezt többször meg is írta. De az bizonyos, hogy volt, sőt nagy volt benne az értelmiségi felelősségtudat; a vitákban való határozott állásfoglalásai is épp ezt bizonyítják. Hogyan is vállalt volna szerepet enélkül, éppen a forradalom idején az első magyar politikai szerveződés, illetve párt, a Független Magyar Kezdeményezés vezérkarában, hogyan tartott volna beszédet több tízezer szlovák tüntető előtt a magyarok képviselőjében, noha tudta, hogy a reformszellem oldalán a szlovák nacionalizmus is föl fog ébredni.⁵ Tóth László terjedelmes tanulmányában⁶ nagy debatternek is nevezi őt. Ehhez annyit tennék hozzá, hogy jó volt vele vitatkozni. Álláspontját határozottan fejtette ki, rémlik, még a hangját is fölemelte olykor. De én azt tapasztaltam meg, hogy nagy figyelemmel és türelemmel hallgatta az ellenérveket. Nem győzni akart; pártolta a szellemi polémiát, ha volt hozzá vitapartnere. Még a népi idióma sem volt idegen tőle. Egyszer, nem sokkal azután, hogy megérkeztem a Madách Kiadóba, ahol ekkor, úgy emlékszem, még Balla Kálmánnal és Zalabai Zsigmonddal dolgozott együtt (vagy talán már Tóth Károllyal is? ahhoz, hogy ő odakerülhessen, Balla vállalta, hogy átmejjék a szintén a kiadóhoz tartozó Irodalmi Szemle szerkesztőségébe), a következő hat-nyolc óra határozott programját így karakterizálta egy kérdő mondatban: „No, akkor nem nézünk a pohár fenekére?”

Érthető módon ez utóbb említettekre nem tudok idézetet hozni az életmű közírói-esszéírói részéből, de ez az egész bizonyára minden Grendel-olvasatomat meghatározza. Most átnézett írásai pedig alátámasztják ezt az olvasatot.

•

A kisebbségi (a diktatúra idején hivatalosan nemzetiséginek nevezett) magyarság körében még drámaibb nemzedékközi összeütközések származtak akkoriban a kulturális örökséggel, a hagyománnyal, a formanyelvsváltással kapcsolatos kérdésekből, mint Magyarországon, s ezt a helyzetet Grendel, ha nem éppen folyamatosan két évtizeden át, a vizsgált korszakban legalább kétszer átélte. Először akkor, amikor az *Egyszemű éjszaka*, illetve a *Fekete szél* nemzedékének nyelvi kódváltása került célkeresztbe, másodszer pedig akkor, amikor lényegében Balla Kálmánnal ketten útjára indítottak egy új írógenerációt, az Iródiásokét. A vád ilyen esetben a többször zsákutcába jutó csehszlovákiai magyar irodalmi tudatban vagy inkább közvélekedésben *érthető módon* az ún. *érthetlenség* volt. Grendel már első publikációi egyikében világossá tette: méltányolja, közvagyonnak tartja az előző nemzedék legjobbjainak teljesítményét, de egyben azt is, hogy generációja azt nem tekinti mintának:

„A szlovákiai magyar íróknak eddig még epigonjai sincsenek. Tózsér, Cselényi, Bábi, [Zs.] Nagy Lajos verseskötetei, Dobos és Duba prózája érték, de irodalmunkat »meghatározó« jellege még ezeknek az alkotásoknak sincs. Legújabb költő- és prózaíró nemzedékünk nem az ő nyomukban indult, hanem fenntartotta magának a formai, nyelvi kifejezésbeli kísérletezés szabadságának jogát.”⁷

Az érthetlenség pedig az ő értelmezésében alighanem az azok által ütött stigma, akik nem hajlandók erőfeszítéseket tenni a szöveg befogadására: „Nem az irodalom vált napjainkban ezoterrikussá, hanem a befogadás folyamata nem tart lépést az irodalom mozgásával.”⁸

Az előadásom címében emlegetett, „üres rítussá” kopott hagyomány Grendel szemében föltehetően ráadásul „álhagyomány”, amely a szocreál és a provincializmus keverékéből alakult ki. Ő viszont több szálon is a tartalmasabb, eredetibb, ám elhallgatott szellemi örökséget idézte vissza.

Az izoláció és az egyetemesség ellentétpárja már első regényének írása idején megjelenik szövegeiben, szemléletesen elsőként a *Mozgó Világban* 1980-ban közölt, már hivatkozott *Elszigeteltség vagy egyetemesség? A csehszlovákiai magyar irodalomról* című írásában. Volt, aki ezt úgy értelmezte, hogy helyteleníti a kisebbségi, mondjuk patetikusan, *sorskérdések* szépirodalomban való tárgyalását. Ennek az ellenkezője igaz. Egyrészt azért, mert vallotta, le is írta, hogy egy szépirodalmi mű témája bármi lehet (így a kisebbségi lét is).⁹ Másodjára: mi másról („is”) szól e korszakban megjelent első három regénye, mint ezekről a sorsproblémákról? A Könyvvilág *dedikálom* rovatába harmadik regényéről írt ajánlását ezzel fejezte be: „Szeretném, ha az *Áttételek* nem mint egy csehszlovákiai magyar író regénye, hanem mint *regény* nyújtana zavartalan élményt, s legföljebb az örvendeztetne meg hasonlóképpen, ha a regény végén az olvasó úgy érezné, ezt a regényt ennek ellenére csak egy Pozsonyban élő magyar író írhatta meg így.”¹⁰

Harmadrészt tudta ő értékelni az övétől eltérő stíluseszmény szerint szerveződő irodalmi műveket, ezt mindjárt bizonyítom is egy idézettel. Negyedszer tisztában volt azzal, hogy nem kimagasló irodalmi művek is tölthetnek be hasznos szerepet a *közösségi tudat alakításában*, s ettől el tudta különíteni az esztétikai ítéletalkotást. Persze nem a dilettáns művek esetében, azokat kiiktatandónak ítélte.

Létezik, legalábbis létezett akkor egy lappangó vélemény, mely szerint bizonyára értéktelennek tekintette azt, amit az elődök produkáltak. Ezzel szemben megjelenésük idején rögtön ismertette-méltatta Dobos László és Duba Gyula egy-egy munkáját. „Dobos új regénye nemzetiségi önismertünket tágitja, amennyiben persze tágítható valami, ami csak megszületőben van” – írta az *Egy szál ingben* című Dobos-regényről.¹¹ Expressis verbis ott van a cikkben, hogy a könyv a csehszlovákiai magyar regényírás fontos állomása, s bár figyelmeztetett Dobos „főlföltörő” pátoszára, és arra is, hogy a regény városban, lakótelepen játszódó része túlírt, párbeszédei „affektáltak és tudálékosak”, ám erre az utóbbi részre is szükség van: „időszerű és izgalmas kérdések átgondolására serkent”. Az egyén és a történelem ütközése a regény fő szálán azonban pontos, hiteles, árnyalt, a szétszórt, a (belső meghasonlásokkal is tagolt) közösség leírása szemléletes, sőt, a regényben „lenyűgözően szép”, megrázó részletek vannak. Később, a korszakhatáron, 1989-ben az *Egy szál ingben*-t megelőző Dobos-műről írja, hogy a csehszlovákiai magyar epikából még egy szempontból kiemelkedik: „Dobos László *Földönfutók* című regényének kivételével alig-alig érezzük azt, hogy a mű a megformálással való kemény küzdelemben jött létre.”¹² Ebben az utóbbi írásában is szerepel, s máshol is, hogy bizonyos műveket a kisebbségi közösség kultúrája szempontjából akkor is jelentékenynek tart, ha esztétikai értelemben (szerinte) nem problémamentesek.

Gondolom, elsőként üdvözli Duba Gyula második regényét, az *Ívnek a csukákat*. Hangsúlyozottan nem kritikát ír, nem is tehetné, mondja, mert a könyvnek ő volt a kiadói szerkesztője, s ehhez rögtön hozzáteszi: a vele való munka közben „mindvégig éreztem a mű gravitációs erejét”. Impliciten méltányolja a Duba által vázolt faluközösség-regény társadalmi-történelmi kórképének helyességét, s bár, ahogy itt is leszögezi, ő más regénymintát érez magához közelebb állónak, dicséri az író arányérzékét, azt, hogy szándék és produktum között nincs feszültség, „nagy élvezettel” olvasta a regényt, mely az író szociográfiai könyve, a *Vajúdó parasztvilág* nélkül nem jöhetett volna létre így. Az *Ívnek a csukákat* a csehszlovákiai magyar irodalom nagykorúsító művei között tartja számon.¹³

A szépirodalom szerepét egyébként meghatározónak tartotta a kisebbségi közösségekkel kapcsolatos információk létrehozása és közvetítése szempontjából is: „A közép-európai nemzetiségi létforma olyan új sajtószerűség, amelynek lényegi jegyeiről a legtöbbet az irodalom mondott el eddig, olyan új minőség, amelynek – öndefiníció híján – az attribútumait keressük.”¹⁴

A csehszlovákiai magyar írók és irodalomtudósok közül egyébként elsősorban nemzedéktársairól, illetve a fiatalabbakról írt. Értő-érző-elemző-azonosuló tanulmányt Kovács Magda egyetlen novelláskötetéről,¹⁵ Tóth László *Istentelen színjáték* című verskompozíciójáról¹⁶ s olvasatomban Bereck József *Öregem, az utolsó* című regényéről is,¹⁷ még ha ez utóbbival kapcsolatban, szerzője tehetségét elismerve, szándékait méltányolva, jellemábrázoló és atmoszférateremtő képességét dicsérve általános érvényességű, a csehszlovákiai magyar epika vonatkozásában jellemzőnek tekintett szerkesztésbeli, módszertani hibákra, funkciótlannak tartott és nem szervesített mellékszálra hívta is föl a figyelmet. Mindhárom esetben azonban a hagyományosabb olvasáskultúra felől nehezebben megközelíthető megoldások értelmét firtatta. Egy-egy rövidebb, kedvcsináló-figyelemföhlívó szösszenetet a Főnix füzetek szerzőiről írt, Cúth János¹⁸ próza- és Bettes István verseskötetéről

(ez utóbbiban alig két-három bekezdésben pontosan jellemezve Bettes akkori költészetét, sajátosságait, erőnyeit).¹⁹

A csehszlovákiai magyar irodalomkritika és irodalomelmélet jeles darabjaként méltatja Zalabai Zsigmond *Mérlegpróba* című kötetét,²⁰ nem tagadva, hogy az írások egyik rétegében a szerző hipotézisét nem tartja bizonyítottnak, s Zalabai véleménye olykor sarkított. De a vitatott írások (Ady a felvidéki költőkre gyakorolt hatásának jellegéről, a szlovákiai magyar próza hatvanas évekbeli állítólagos szemléletváltásáról) így is inspirálók. Mészáros László *Nyitott tétel* című könyvét egyszerre impresszionisztikusnak és pseudoelméleti dacára tudománytalannak tartotta. Az impresszionisztikus kritika jogosultságát elismerte, de ezzel a könyvvel más probléma van: „A baj [...] nem ott keresendő, hogy impresszionisztikus, hanem, amint majd látni fogjuk, felületes, s »kioktatásainak« nincsen kellő irodalomelméleti-esztétikai, sokszor logikai fedezete sem.”²¹

Általában igényelte az irodalomelméleti közelítést, illetve a kritikus elméleti fölkészültségét.

Nagy gondot fordított az irodalmi utánpótlás képzésére, igyekezett „helyzetbe hozni” a fiatalokat. Az Irodalmi Szemle 1983/8-as számába ő írt bevezetőt az egyik legígéretesebb fiatal novellistára, Czákó József *Hülyekamasz* című, konvenciótagadó kisregénye elé (s gondolom, ő is kommandálta azt a folyóiratnak),²² egy évvel később a másik igen tehetséges s harmincévesen bekövetkezett haláláig²³ ki is teljesedő életművet teremtő prózaíró, Talamon Alfonzot mutatta be ugyanabban a folyóiratban, az akkor még egyetlenben.²⁴ A generáció harmadik figyelemre méltó epikusát, Hoga Györgyöt jóval később, 1988-ban ajánlotta az Irodalmi Szemle olvasóinak, meglepő módon egy öt évvel korábbi szöveggel (őt nem bemutatni kellett, már korábban is szerepelt a folyóiratban); ez, gondolom, még az Iródia működése idején íródott.²⁵ A fiatalok Iródia-füzetei számára kéziratokat, azokban tanácsokat is adott, hogyan érdemes írniuk, illetve hogy egyelőre mit olvassanak írás helyett; három év múlva, illetve három év alatt Balla Kálmán barátjával és munkatársával ő veri keresztül a Madách Kiadónál a *Próbaút* című, 1986-ban megjelent nemzedékavató antológiát, ők is szerkesztik azt.²⁶

Határon túli magyar irodalmi műről egyetlen elemzését találtam ebből a korszakból, Gion Nándor két általa elismerten értékes, közös cím alatt megjelent regényéről,²⁷ ebben a választott írói nézőpont, illetve az ezzel összefüggő írástechnika teherbíró képességén, illetve kényszerűen önkorlátozó jellegén töpreng.

Központi problémának tartotta a közösség önismeretének hiányát. A kisebbségtörténet feldolgozásának igénye, illetve a hiánya miatti tehetetlenség tükröződik egy történettudományi könyvről írt egyetlen, a (komáromi születésű) magyarországi történész, Arató Endre tanulmánykötetéről szóló ismertetőjéből.²⁸ Bár Arató szinte csak a kisebbségtörténet „baloldali” hagyományát tárgyalta, így is sok információt elevenített föl, „honosított” újra. Nem hézagpótló ez a könyv, mondja Grendel, hiszen még csak hézagok sincsenek, a nemzetiségi önismeret a semmiből kell megteremteni. A hetvenéves Turczel Lajost köszöntve előzménytelennek és folytatás nélkülinek nevezte a professzor főművét: „A *Két kor mezsgyéjént* – éppen mert széleskörű, nagy ívű áttekintést nyújt a csehszlovákiai magyarság szellemi életének első évtizedeiről – csehszlovákiai magyar önismeretünk alapvető művének tartom, s szívem szerint kötelező olvasmánnyá tenném minden magyar tannyelvű gimnáziumban.”²⁹

Magától értetődő, hogy Grendel nyíltan konfrontálódott, ha kellett. 1979-ben Balla Kálmán bírálatot írt a második világháború utáni csehszlovákiai magyar költészetet bemutató, reprezentatívnak szánt, majd 600 oldalas *Jelenlét* főcímű versantológiáról, rámutatva több szemléleti problémára, illetve bizonyítván, hogy a kevesebb több lett volna. Erre Ballát – hogy a már említett Kemény Zsigmondot idézzem – „mint a huhut a madarak”,³⁰ üldözőbe vette a csehszlovákiai magyar irodalom. A vitában kevesen álltak mellé, a leghatározottabban éppen Grendel.³¹ Tézisei szerint az irodalmi értékeket tisztázó vita az egy évtizeddel korábbi kezdetek után elmaradt, az említett protokolláris és személyes ügyek lehetetlenné teszik a dilettáns művek visszaszorítását. A jelzők, amelyeket az irodalom átlagára használt, a meghatározások sokkolóak lehetnek: „frázisköltészet”, „epigonizmus”, a „lektúrpróza” uralma, „önképzőkori irodalmárkodás”, „a dilettantizmus kontraszelekciója”. Számon kérte az irodalmi életen a közönyt, amely az összes komoly kritikust elhallgattatta, s amelynek folyományaként a legkiemelkedőbb irodalmi műveket is hallgatás övezi. Noha egy kisebbségi irodalomnak nem kell eredendően provinciálisnak lennie; erre ismét az erdélyi és a délvideki irodalmat hozza föl példának.³²

A következő év elején Morvay Gábor korábbi, az Új Szóban közölt írásához kapcsolódva vitacikket írt a Hét című lapba a középiskolák 4. osztálya számára kiadott irodalomtörténet-tankönyvről.³³ Ezt a munkát használhatatlannak ítélte: tisztázatlan a módszertana, nem egyértelműek az elvei, a koncepciója; sok benne a tárgyi tévedés és a pontatlan, szakszerűtlen definíció; „nyelvezete zavaros és sok esetben durván, démonian magyartalan”. Ráadásul az élő magyar irodalom java kimaradt belőle.

Az, hogy egy ilyen silány könyv megjelenhetett, etikai kérdéseket is fölvet. Az irodalomoktatás közügy; az írók, értelmiségiek súlyos hibát követnek el, ha nem figyelnek oda a tankönyvek minőségére. Az irodalom „személyiség- és tudatformáló hatalom”, „közösségformáló kohéziós erő”, nemzetiségi viszonyok között kitüntetett szerepe van. Jóvátehetetlen hiba történt.

Világirodalmi olvasottságát, a modern angolszász próza iránti szeretetét, a szlovák és a cseh irodalomban való jártasságát tekintve talán meglepő, hogy milyen kevés ekkori cikkei között a világirodalmi, illetve a nem magyar irodalmi tárgyú. Jellemző persze, hogy kiket emel ki a világirodalomból. A Nőben bevezetővel, kommentárral Updike egyik, a szomszéd hasábokon kinyomtatott novelláját (*A zeneiskola*) látta el (ahol is e sokak által kitüntetetten urbánusnak tartott író „a nagyvárosi életforma szellemőrlő gépezetéről” is beszél!),³⁴ öt évvel később az Új Szóban Valentyin Katajjevét (*Az ostromlott városban*).³⁵ Julio Cortázar magyar nyelvű novelláskötetéről az Irodalmi Szemlébe írt szabályos kritikát, pontosabban elemzést az argentin szerző írástechnikájáról.³⁶ Egy Dosztojevszkij-évforduló arra sarkallta, hogy az Új Szóban elmagyarázza a nagy orosz írónak az egyetemes epikát megváltoztató prózapoétikai fordulatát: „Dosztojevszkij radikális megoldásra szánta el magát. Írásai nézőpontját áthelyezte hősei tudatába. Felszabadította, emancipálta a regényhősöket, engedte, hogy a saját törvényeik szerint cselekedjenek, engedte az anyag belső törvényszerűségeit érvényesülni.”³⁷ Valószínű, hogy az irodalomelmélet iránti igénye mellett éppen ez a probléma készítette arra, hogy Mihail Bahtyin magyar nyelven 1976-ban megjelent tanulmánykötetét részletesen ismertesse; mint köztudott, Bahtyin jelentős Dosztojevszkij-kutató volt, könyve is, az ismertető is részletezi ezt a regénytörténeti fordulatot, illetve Grendel Bahtyin Rabelais-ábrázolását is taglalja. Az orosz tudós Rabelais-monográfiája, illetve annak a kötetben szereplő részlete kapcsán, úgy látom, a reneszánsz „groteszk realizmusa” foglalkoztatta, mely a középkori vásári multságokból, karneváli ünnepekből nőtt ki, valamint ezen irány és a romantikus meg a modern groteszk közötti lényegi különbségek.³⁸ Mindenesetre világossá válik a szövegből az is, hogy a groteszk történelmibb, ha tetszik, „hagyományosabb” a realizmusnál.

Nemegyszer érezzük, hogy figyelemmel olvassa, élvezi, értékeli az adott műveket, de nemcsak azért ír róluk, hogy az olvasó figyelmébe ajánlja őket; az egyébként magas esztétikai színvonalú munkákban a választott forma működőképességét vizsgálja, a széppróza lehetséges új útjait keresi. A forma kitüntetett szerepet kap az elemzésekben, ami nem jelenti a tartalom fumigálását. Ha megtaláljuk a befogadásra érdemes formát, a közösségi problémák tudatosításának is nő az esélye.

Két cseh íróval foglalkozott önálló írásban. Vladimír Holannak, a korszak legegységesebb rangú, egykor Nobel-díjra fölterjesztett cseh költőjének magyar verseskötetéről rövid ismertetőt írt a Nőbe,³⁹ Jaroslav Seifertől, aki meg is kapta a Nobel-díjat, viszont nem nyilatkozott sehol, legalábbis nem találtam nyomát. Igaz, Seifertnek nem is volt akkor még magyar nyelvű kötete. S az sem biztos, hogy egyáltalán lehetett róla méltatást közölni, ugyanis korábban aláírta a Charta '77-et...

Bohumil Hrabalhoz egy tőle szokatlan műfajban kapcsolódott először: interjú készített vele. Olvasóként nyilván legkésőbb 1968 óta ismerte. Ez az év kitüntetett helyet foglal el Grendel gondolkozásában. Személyesen pedig 1983-ban találkozott vele először, Szigeti László szervezésében interjú készített Hrabalal, szintén a Nő című hetilap számára. Ez a szöveg, amint azt majd harminc évvel későbbi újraközölése elé írt bevezetőjében- emlékezésében írta, „talán ma már nevetséges, de akkor ez egyáltalán nem volt nevetséges – politikának volt tekinthető. Súlyos »jobboldali« elhajlás volt, noha akkor már megjelenhettek Hrabal könyvei. Az 1983-as év nem volt a várakozások esztendeje.”⁴⁰ „A pártközpontban őrjöngtek”, a főszerkesztőt megintették, talán meg is büntették, Szigeti és Grendel „csak” fekete pontot kapott.⁴¹

Ez az interjú több szempontból hungarikum. Egyrészt mert Hrabal explicite kimondja benne, hogy Örkény a drámái, novellái által közel áll hozzá, akár a testvére lehetett volna; ezt a „testvériséget” abból eredezteti, hogy mindketten az Osztrák–Magyar Monarchiában születtek, s megnevezi,

hogy ez most Közép-Európa. Másrészt Ödön von Horváthot, noha nyilván tudta róla, milyen nyelven írt, magyarnak tartotta: „Hogy valakire ráessen egy fa, hát az csak egy magyarral történhet meg! [...] Hát ez olyan, mintha egyenesen az istenek választották volna ki őt. Rádöntötték a fát, csak hogy magukkal vihessék az Olümposztra, ahol, ezek szerint, magyarul is beszélnek.”⁴² A másik Hrabal-szöveget Grendel az én kérésemre írta egy kiállítás prospektusába. Mindezt nem azért említem meg, mert ennek a kiállításnak én voltam az ötletgazdája és a szervezője, hanem két egyéb okból. Egyrészt mert az akció a jelen lévő Balla Kálmán révén nagyon magas minősítést kapott: „a kiállítás az első nyilvános aktusa volt az eddigi talán legizgalmasabb közös cseh–magyar irodalmi vállalkozásnak”.⁴³ A másik ok: ha jól tudom, Grendelnek ez az írása kis híján négy évtizedig lappangott a kiállítás prospektusában, illetve az *ef-Lapok* című folyóiratunkban, s csak az előadásra készülve vettem észre, hogy tavaly óta könyvben is olvasható, a *Zsebcselek* új kiadásában.

Most a könyvből idézem:

„Ez a szerény külsőségek között megrendezett kiállítás nem mindennapi és még kevésbé szokványos esemény. Hiszen Bohumil Hrabal világhírű cseh író, Hrapka Tibor pedig csehszlovákiai magyar fotóművész, aki alig néhány éve lépett ki a névtelenségből. Bohumil Hrabal Prágában él, Hrapka Tibor Dunaszerdahelyen, a kiállításra Budapesten kerül sor. [...] Alapítása óta Prága több ízben volt már Európa egyik szellemi központja, Dunaszerdahely még egyszer sem, s a távolság a két város között nemcsak nagyságrendi, hanem szellemében is sok száz kilométer. Ám a gondolkodás, a szellemi értékek tisztelete nagy távolságokat is lerövidít. Ahhoz, hogy ezt a kiállítást meg lehetett rendezni, még ezen kívül is kellett valami. Hrabal közismert rokonszenve a magyarok iránt, s a kiállítást szervező fiatalemberek szeretete Bohumil Hrabal iránt. Nem egy magyarról tudok, aki Hrabal novelláin és kisregényein keresztül ismerte és szerette meg a cseheket.”⁴⁴

Ez már a Közép-Európa-problematika kellős közepe; akkoriban azt gondoltuk, hogy Közép-Európa létezik, és a magyaroknak a bársonyos forradalom alatti aktivizálódása ennek jegyében is történt.

Egyébként szinte természetes, hogy a Hrabal által emlegetett Örkény halálakor éppen Grendel írt róla nekrológot az Irodalmi Szemlébe. Részben éppen az Örkényéhez hasonló prózavilágot hiányolta a magyar irodalomból, illetve kevesellte abban. Ebben a nekrológban is a hagyomány átalakító átörökítése az egyik döntő elem: „Örkény István nem vetette el (s nem vet[et]te meg) a magyar próza olykor nagyon is átkosnak nevezett »hagyományát«, az anekdotát, hanem ironikus és groteszk szemléletével eljuttatta lehetőségeinek végső határáig, az egypercesekig.”⁴⁵

A korabeli magyar irodalom nagy személyiségei közül a másik, akiről írása jelent meg: Mészöly Miklós. Ez évfordulóra született,⁴⁶ s az író hatvanadik születésnapja jó alkalmat kínált Grendelnek arra, hogy hagyomány (illetve „konzervativizmus”) és modernség viszonyát, legalábbis ahogy akkoriban pertraktálták azt, áldilemmának minősítse. Hiszen Mészöly, bár a magyar irodalom szemléltváltásának fontos aktora, egy lappangó, illetve elhallgattatott hagyomány folytatója is egyben, s természetesen több köze van irodalmunk értékes örökségéhez, mint álnépieknek és álmoderneknak. Másrészt Grendel deklarálja, hogy a mű a korhoz szól, a kor kérdéseire válaszol, „igazsága persze nem esztétikai érték kategória, ám feltétele az esztétikai érték létrehozásának”.⁴⁷ A modernségben, mondja itt, nem a „formai-technikai jegyek” a döntőek, hanem a „formateremtő szemlélet”.⁴⁸

A magyarországi magyar irodalomról szóló kevés írása között olyan is van, amely kevéssé híres, ám ínycseknek való művet ajánl a tisztelt olvasó figyelmébe, Birkás Endre második világháborús regényét.⁴⁹

Talán még kitérhetek röviden egy másik területre; ezt Grendel e korszakából tudtommal egyetlen írás képviseli. A csehszlovákiai magyar kultúra kényszerű irodalom-központúságáról sokat beszéltünk akkoriban, talán jellemző, hogy ezt éppen írók tették szóvá. 1983-ban a talán legjelentősebb csehszlovákiai magyar festőt, Jakoby Gyulát születésének nyolcvanadik évfordulóján ő köszöntette az Irodalmi Szemlében. Pontosabban ez a cikk is szózat inkább az értéknormák problematikájáról. Érdemesebbnek tartom ezt is idézni inkább, mint ismertetni:

„Jakoby Gyula festészete, mint a nagy művészet általában, különlegesen fontos kihívás az olyan kulturális környezetben, amely minimális dinamizmusánál fogva a tradicionális formák és közmegegyezés konzerválásával véli sajátlagosságát megőrizni, átmenteni, rossz esetben igazolni. A nemzetiségi kultúrák olykor megdöbbenően szűkkeblűek az iratlan, ám annál szigorúbban – mert belülről – számonkért ritust megkérdőjelező vagy megkerülő művek befogadása tekintetében. Lélektani szempontból ez a szűkkeblűség talán érthető is. A nemzetiségi értelmiségi hajlamos sarkítani és le-

egyszerűsíteni jelenségeket, amelyekre a közmegegyezés nem terjed ki. Vagy, mivel a szótárunkból hiányoznak a fogalmak, amelyekkel leírhatnánk és megnevezhetnénk, megkerüli, még ha egy hatalmas hegytomb is az. Ez utóbbinál többre Jakoby Gyula festészetének leírásából sem futotta.”⁵⁰

JEGYZETEK

¹ „Az ember szüntelenül helyzetben van...” [Brogyányi Judit interjúja] = GRENDEL Lajos, *Elszigeteltség vagy egyetemesség. Esszék, cikkek, interjúk*, Széphalom Könyvműhely, Budapest, 1991 (Regio Könyvek 3.), 14. A beszélgetés 1982-ben készült.

² GRENDEL Lajos, *Elszigeteltség vagy egyetemesség? A csehszlovákiai magyar irodalomról*, Mozgó Világ, 1980/8, 82.

³ GRENDEL Lajos, *Könnyűk vagyunk?*, Új Szó, 1981. június 15., 4.

⁴ „Gyűlölöm a lovas szobrokat.” [Vörös T. Károly interjúja] = GRENDEL, *Elszigeteltség... i. m.*, 1991, 81–82. p. A beszélgetés 1988-ban készült.

⁵ Lásd ehhez: GRENDEL Lajos, *Pozsonyi földregés. Novemberi napló = Uő, Elszigeteltség... i. m.*, 1991, 129–139. Ebben az 1989-es írásban szerepel, hogy az az év augusztusában Őrsújfaluban rendezett magyar ifjúsági tábor egyik vitájában általa mondottak után azt feltételezte, hogy „a következő napokban” le fogják tartóztatni; a titkosrendőrség ügynökei nem állták magukat, „fenyképeztek és lehallgattak, ahogy az a nagykönyvben meg van írva – és egészen nyíltan”. *Uo.*, 130.

⁶ TÓTH László, *Az ismeretlen Grendel Lajos. Szempontok és adalékok életéhez és pályájához = Uő, Hagyomány és identitás. Tanulmányok és esszék a (cseh)szlovákiai magyar irodalomhoz 2006–2021*, Magyar Napló–Fókusz Egyesület, Budapest, 2022, 439–483.

⁷ *Ankét irodalmunkról*, Irodalmi Szemle, 1970/7, 651. Aláírás: Grendel Lajos, egyetemi hallgató. Már önmagában az is az aktivitását jelzi, hogy beküldte válaszát, ugyanis a szerkesztőség szerint: „A majdnem száz megkérdezettnek sajnos alig a tíz százaléka válaszolt, s így a kép hiányos lehet.” *Uo.*, 649.

⁸ GRENDEL Lajos, *Lépést tartani. Irodalmunk oktatásának kérdéseiről*, Új Szó, 1980. december 19., 6.

⁹ „A kérdésre, vajon ez a sajátyszerűség lehet-e esztétikai tárgya valamely műalkotásnak, habozás nélkül igenen válaszolhatunk, hiszen egy mű esztétikai tárgya bármi lehet. Sajátyszerűség és provincializmus ugyanis nem rokon értelműek.” GRENDEL, *Elszigeteltség vagy egyetemesség? i. m.*, 1980, 80.

¹⁰ *...dedikálom... Grendel Lajos*, Könyvvilág, 1985/12, 6. (Erre a szövegre talán azért is emlékeztem, mert a kéziratát én hoztam át Pozsonyból Budapestre; a Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülésénél dolgoztam akkor, s a Könyvvilág a mi egyik folyóiratunk volt.)

¹¹ GRENDEL Lajos, *Dobos László: Egy szál ingben*, Nő, 1978/14, 6.

¹² GRENDEL Lajos, *Hagyomány és korszerűség a csehszlovákiai magyar prózában = Uő, Elszigeteltség... i. m.*, 1991, 37. A tanulmány 1989-ben íródott.

¹³ GRENDEL Lajos, *Duba Gyula: Ívnek a csukák*, Nő, 1978/17, 11.

¹⁴ GRENDEL Lajos, *Gion Nándor: Latroknak is játszott. Virágos katona, Rózsaméz*, Irodalmi Szemle, 1979/2, 179.

¹⁵ GRENDEL Lajos, *Szemelvények a gonosz asszony hagyatékából. Kovács Magda: Én, a csillagbognár*, Irodalmi Szemle, 1979/1, 82–85.

¹⁶ GRENDEL Lajos, *A Semmi színe előtt. (Tóth László: Istentelen színjáték)*, Irodalmi Szemle, 1984/5, 475–479.

¹⁷ GRENDEL Lajos, *Mikrorealizmus, áramszünetekkel. Bereck József: Öregem, az utolsó*, Irodalmi Szemle, 1978/4, 369–372.

¹⁸ – gr –, *Cúth János: Lélekharang*, Nő, 1982/5, 18.

¹⁹ GRENDEL Lajos, *Két bukfenc között*, Nő, 1985/49, 6.

²⁰ GRENDEL Lajos, *Küzdelem az elméletért*, Irodalmi Szemle, 1980/3, 271–275. A kötet három, cím szerint említett írása meggyőzte: „irodalmi gondolkodásunk fölfrissítésének egyik járható útja éppen az, amit ezekkel az írásaival sugalmaz. A szövegelemzésből kiinduló szövegkritika, amely az irodalmi művet a maga irodalmon belüli összefüggései között látta és helyezi el, de egyszerűs mind annak társadalmi intencionáltságát sem mellőzi.” *Uo.*, 272.

²¹ GRENDEL Lajos, *Bújócska a kritikával*, Irodalmi Szemle, 1978/2, 179.

²² „A »hülyekamaszt« olyan közösségi értékrend és konvenciórendszer veszi körül, amely lassan a normális kommunikációt is lehetetlenné teszi a számára, még a hozzá legközelebb álló emberekkel is. Sajátos légüres térbe kerül.” GRENDEL Lajos, *Czakó József elbeszélése elé*, Irodalmi Szemle, 1983/9, 820.

²³ Talamont 1996 tavaszán autó ütötte el, néhány hónappal későbbi haláláig kómában volt.

²⁴ GRENDEL Lajos, *Talamon Alfonz novelláiról*, Irodalmi Szemle, 1984/3, 230–231. A következő lapokon Talamon két novellája olvasható. Őt Grendel a magyarországi sajtóban is népszerűsítette, publikációs lehetőséget is teremtve neki: GRENDEL Lajos, *Talamon Alfonz elbeszélése elé*, Tiszatáj, 1986/4, 22.

²⁵ GRENDEL Lajos, *Hogya György novelláiról*, Irodalmi Szemle, 1988/4, 422–423. Ez az értékelés eltér az előzőektől: ezúttal nem felvezeti, hanem követi a bemutatott szerző novelláját.

²⁶ Az Iródia csoport működését ekkor már betiltották. Az antológia címében eredetileg, illetve még a kinyomtatott védőborítón is a csoport neve szerepelt, az utolsó pillanatokban kellett megváltoztatni.

²⁷ GRENDEL, *Gion Nándor: Latroknak... i. m.*, 179–181.

²⁸ GRENDEL Lajos, *Arató Endre: Tanulmányok a szlovákiai magyarok történetéből 1918–1975*, Nő, 1978/21, 6.

²⁹ *Turczel Lajos munkásságáról* [Grendel a Szlovákiai Írók Szövetsége Magyar Szekciója kritikai szakosztálya a hetvenéves Turczel Lajos munkásságának szentelt 1987. szeptember 28-i vitáján elhangzott hozzászólásának szerkesztett szövege], Irodalmi Szemle, 1988/1, 62.

³⁰ Kemény Zsigmond naplója, bev., jegyz., köz. BENKŐ Samu, Irodalmi Könyvkiadó, Bukarest, 1966, 166.

³¹ Írásában egyetértően idézi Balla sokak által provokatívnak tartott tételét: „...írócsoportunkat kívülről a körülmények nyomása, belülről a kritika hiánya közösen tartotta mindeddig egyben. A következmény egészségtelen nivellálódás, értékesnek és értéktelennek egy szintre hozatala protokolláris vagy személyes érdekből, s a csoportlélektan törvényeinek egyéb megnyilvánulásai.” Lásd a következő jegyzetet.

³² GREDEL Lajos, *Irodalmunk belterjességéről egy vita kapcsán*, Hét, 1979/43, 14.

³³ GREDEL Lajos, *Tanügyglossza*, Hét, 1980/4, 14. Lásd még a csehszlovákiai magyar irodalom oktatása kapcsán az irodalomoktatásnak a befogadást és értelmezést segítő lehetséges és szükséges megújulásáról írt cikket: GREDEL, *Lépést tartani, i. m.*

³⁴ GREDEL Lajos, *John Updike novellája elé*, Nő, 1982/16, 14.

³⁵ GREDEL Lajos, *Katajev novellája elé*, Új Szó. Vasárnapi kiadás, 1987/40, 12.

³⁶ GREDEL Lajos, *A Cortázar-mágia. Julio Cortázar: Nagytás*, Irodalmi Szemle, 1979/5, 462–465.

³⁷ GREDEL Lajos, *A korszaknyitó író. Száz éve halt meg Dosztojevskij*, Új Szó, 1981. február 5., 6.

³⁸ GREDEL Lajos, *Mihail Bahtyin: A szó esztétikája*, Irodalmi Szemle, 1977/9, 853–856.

³⁹ „Zsenialitásának a titka talán az, hogy centiméterre pontosan megtalálta azt az ontológiai helyet és helyzetet, ahol a modern kor embere szűkül és fázik.” GREDEL Lajos, *Éjszaka Hamlettel*, Nő, 1983/51–52, 30.

⁴⁰ GREDEL Lajos, *Ismerkedés Hraballal*, Hévíz. Művészeti és társadalmi folyóirat, 2014/1, 55.

⁴¹ *Uo.*, 57.

⁴² Az eredeti, 1983-as publikációból idézve: *Prágai párbeszéd. Bohumil Hraballal Grendel Lajos beszélget*, Nő, 1983/51–52, 27.

⁴³ BALLA Kálmán, *Arc vagy álarc? Budapesti kiállítás Hrapka Tibor Hrabal-portréiból*, Irodalmi Szemle, 1986/7, 663. Az emlegetett vállalkozás Szigeti László Hrabal-interjúkötete; ehhez készültek Hrapka képei. Ugyanebben a számban jelent meg Grendel Lajos *A legnépszerűbb cseh író* című esszéje (639–642.), ismereteim szerint harmadik Hraballal foglalkozó, az író magyarországi népszerűségét (is) értelmező írása.

⁴⁴ GREDEL Lajos, *A huncut és a töprengő = BOHUMIL Hrabal, Zsebcelek. Interjúregény*, kérdező: SZIGETI László, fotográfus: HRAPKA Tibor, előszó: FEHÉR Renátó, Kalligram, Budapest, 2022, 197.

⁴⁵ GREDEL Lajos, *Örkény István (1912–1979)*, Irodalmi Szemle, 1979/7, 629.

⁴⁶ „Kedves és hálás műfaj a köszöntő, íróját nem készleten szellemi erőpróbára.” GREDEL Lajos, *Mészöly Miklós hatvanéves*, Irodalmi Szemle, 1981/1, 68.

⁴⁷ *Uo.*, 69.

⁴⁸ *Uo.*

⁴⁹ Gr., *Birkás Endre: Elfelejtett emberek*, Nő, 1978/22, 6.

⁵⁰ GREDEL Lajos, *Jakoby Gyula nyolcvanéves*, Irodalmi Szemle, 1983/3, 199.

